

Monqol İmperiyası dövründə müxtəlif yazı sistemlərinin inkişafı və tətbiqi

Solmaz Namazova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
E-mail: namazovaslmz@gmail.com

Annotasiya. Yazı dünya tarixində sivilizasiyanın, elmin və mədəniyyətin inkişafında ən mühüm ixtiradır və tarixin başlanğıcı kimi qəbul edilir. Monqol İmperiyası dövründə yazı imperiyanın genişlənməsi və mədəni mübadilənin təşviqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Fərqli yazı sistemlərinin tətbiqi monqolların fəth etdiyi ərazilərdə mövcud olan yerli mədəniyyətlərdən faydalanmalarına və müxtəlif xalqlar arasında əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu. Uyğur əlifbası monqol dövlətinin idarəetmə sistemində mühüm rol oynadı və Çingiz xan tərəfindən dövlətin rəsmi yazısı kimi qəbul edildi. Bu yazı həmçinin hüquqi sənədlərin və qanunların tərtibində mühüm rol oynamış, müxtəlif xalqlar arasında hüquqi nizamın qorunmasına xidmət etmişdir. Həmin dövrdə yazı, eyni zamanda mədəniyyətlərin, dinlərin və elmi fikirlərin inkişafına da töhfə vermişdir. Məqalədə monqol dövründə yazının inkişafının sivilizasiyalararası mədəni mübadilədəki əhəmiyyəti və həmin dövrün yazılı mədəniyyətinə verdiyi töhfələr aydın şəkildə göstərilir. Bu dövrün yazılı irsi yalnız monqol dövlətinin tarixini deyil, həm də dünya mədəniyyətini əhatə edən zəngin məlumatları təqdim edir.

Açar sözlər: yazı, soqd yazısı, uyğur yazısı, hyatan yazısı, paqs-pa yazısı, galik yazısı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.05.2025; qəbul edilib – 02.06.2025

The development and application of various writing systems during the Mongol Empire

Solmaz Namazova

ANAS Institute of Oriental Studies named after Academician Z. Bunyadov
E-mail: namazovaslmz@gmail.com

Abstract. Writing is considered the most important invention in the development of civilization, science, and culture in world history, and it is regarded as the beginning of history. During the Mongol Empire, writing played a crucial role in the expansion of the empire and in promoting cultural exchange. The adoption of different writing systems enabled the Mongols to benefit from the local cultures of the territories they conquered and facilitated stronger connections among various peoples. The Uighur script played a significant role in the administrative system of the Mongol state and was adopted by Genghis Khan as the official script of the empire. This script also played an important role in the drafting of legal documents and laws, contributing to the maintenance of legal order among diverse peoples. During this period, writing also contributed to the development of cultures, religions, and scientific thought. The article clearly demonstrates the importance of writing during the Mongol era in intercivilizational cultural exchange and its contributions to the written culture of the time. The written heritage of this period offers rich information that encompasses not only Mongol history but also world culture.

Keywords: script, sogdian script, uyghur script, khitan script, phags-pa script, galik script

Article history: received – 16.05.2025; accepted – 02.06.2025

Giriş / Introduction

Monqol dövründə yazı imperiyanın genişlənməsi, siyasi və sosial münasibətlərin inkişafı, həmçinin mədəni mübadilənin təşviqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Müxtəlif yazı sistemlərinin tətbiqi, mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına və yerli yazılı ənənələrin qorunub saxlanmasına şərait yaratmışdır. Monqollar özlərinə məxsus yazı sistemini inkişaf etdirməklə yanaşı, fəth etdikləri ərazilərdəki mövcud yazılı mədəniyyətlərdən də bəhrələnməmişlər.

İmperiyanın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yazının strateji əhəmiyyətini artırmışdı. Geniş ərazidə inzibati və hüquqi strukturların formalaşdırılması üçün yazıya bələd mütəxəssislərin çatışmazlığı müşahidə olunurdu. Bu sə-

bəbdən Çingiz xan naymanlar, keraitlər və xüsusilə uyğurlar kimi yazı bilən xalqları dövlət idarəçiliyinə cəlb etmişdi. Uyğur dili və əlifbası dövlətin rəsmi yazısı kimi qəbul olunmuş, sənədlər uyğur katibləri vasitəsilə tərtib edilmişdir. Naymanlarla müharibədən sonra əsir düşən uyğur dövlət xadimi Tata-tonqa imperiyanın idarə olunmasında mühüm rol oynamış və uyğur mədəniyyətinin təsirini artırmışdır. Onların təsiri ilə formalaşan monqol yazısı hüquqi sənədlərin və qanunların hazırlanmasında istifadə olunmuş, "Yasaq" qanunlarının yazıya alınması hüquqi sistemin əsasını təşkil etmişdir. Yazı həm daxili idarəetmədə, həm də diplomatik münasibətlərin inkişafında mühüm vasitəyə çevrilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Monqol yazısı ilə bağlı mövcud olan məlumatlar o qədər də çox deyil. Ehtimal olunur ki, Çingiz xanın dövrünə qədər monqolların müstəqil yazı sistemi yox idi. Lakin Çingiz xanın qurduğu böyük imperiya geniş coğrafiyaya yayıldıqca fərqli idarəçilik və ünsiyyət ehtiyacları yarandı. Bu çərçivədə monqollar yazı dilini öyrənməyə və istifadə etməyə başladılar.

Monqolların qarşılaşdığı ilk sivil xalq uyğurlar olduğuna görə, onlar tezliklə monqolların müəllim və katiblərinə çevrildilər [8, s. 26]. Cüveyni yazır ki, Çingiz xan tatar qövmələrinin oxuma-yazma biliklərindən məhrum olmalarını nəzərə alaraq, uyğurlardan tatar uşaqlarına oxuma-yazma öyrətmələrini əmr etmişdir [1]. Bu addım monqolların dövlətçilik və idarəetmə sistemlərinin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Monqolların yazılı mədəniyyətə keçməsi və xüsusilə uyğur yazısının qəbul edilməsi onların dövlət strukturlarını qurarkən daha təşkilatlı və güclü olmalarını təmin etdi.

Monqolların yazı sisteminin formalaşmasında uyğur təsiri həm yerli, həm də xarici mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Çin qaynaqlarında qeyd olunur ki, monqollar əvvəlcə fərman və məktubları sadə işarələrlə göndərirdilər və bu işarələrə elçilərin müdaxilə etməsinə icazə verilmirdi. Uyğurlarla qurulan yaxın münasibətlər nəticəsində isə yazıya maraq artmış və yazılı ünsiy-

yətdə uyğur əlifbasından istifadə olunmağa başlanmışdır. Həmin mənbələrdə məktub və fərmanların uyğur dilində yazıldığı, uyğur əlifbasının isə Çindəki fleyta səslərini əks etdirən xətlərə bənzədiyi bildirilir. Digər bir Çin mənbəsində isə monqolların mühüm hadisələri yazıya aldıkları, bu yazının ilanabənzər formalara malik olduğu və Uyğur əlifbası əsasında qurulduğu qeyd olunur. Uyğur əlifbasının 21 hərfdən ibarət olduğu və bu hərflərlə sözlərin yaradıldığı bildirilir. Bu qeydlər monqol yazılı mədəniyyətinin əsasının Uyğur əlifbası ilə atıldığını və bu əlifbanın Çingiz xanın dövründə sistemli şəkildə istifadə olunmağa başladığını göstərir.

Monqollar tarixləri boyunca bir sıra əlifbalardan istifadə etmişlər. Monqol yazısına aid olan ilk material 1225-ci ildə Çingiz xanın qardaşı oğlunun adına ucaldılmış abidə hesab olunur. Bu, monqol dilində uyğur hərfləri ilə yazılmış ən qədim abidələrdən biridir. Göründüyü kimi, əksər mənbələrdə monqolların XIII əsrdə uyğur əlifbasını mənimsədikləri qeyd olunur. Bu, bəzən klassik və ya ənənəvi monqol yazısı adlanan şaquli yazıya uyğunlaşdırılmışdır. Monqol tarixçisi T.Damdinsurenin fikrincə, XII-XIII əsrlərdə monqollar uyğur əlifbasından istifadə edərək öz tarixlərini yazırdılar [11, s. 150]. Rus monqolşünası B.Y.Vladimirtsovun yazdığına görə, uyğurlarla qonşuluqda yaşayan

və tamamilə uyğur mədəniyyətinin təsiri altına düşən naymanlar (monqol tayfalarından biri) uyğur əlifbasını öz dillərinə uyğunlaşdıraraq istifadə edirdilər. Monqolların uyğur əlifbasından istifadə etməyə başladığı tarix alimlər arasında mübahisəli olaraq qalır. Ona görə ki, bir çox xarici monqolşünaslar Çin salnaməsi olan “Yuan shih”yə əsaslanaraq, monqolların uyğur əlifbasından istifadə etməsini XIII əsrin əvvəllərinə aid edirlər. Çünki Çin salnaməsində qeyd olunur ki, 1204-cü ildə Çingiz xan Naymanların xanı Tayan xanın vəziri Tata-tonqu əsir alanda onun uyğur əlifbasından istifadə edərək monqol dilində yazma bacarığını öyrənir və Tata-tonqu öldürmək yerinə ona övladlarına, yaxın qohunlarına bu əlifbanı öyrətməsini əmr edir. Bu, Çingiz xanın monqolların mədəni inkişafına verdiyi əhəmiyyətin bir göstəricisidir. Nəzərə alsaq ki, naymanları “monqol mənşəli türkdilli tayfa”, “uyğur-türk mənşəli tayfa” adlandıran kifayət qədər tədqiqatçı var, o zaman Çin salnaməsi “Yuan shih”də verilən məlumatın daha doğru olduğunu fikirləşmək mümkündür. Digər tərəfdən, Nayman tayfasının rəsmi adlarının və hərbi titullarının türk mənşəli sözlər olması, həmçinin ayrı-ayrı türk xalqları (qazax, qaralpaq, qırğız, Tuva və s.) arasında “Nayman” adlanan tirələrin mövcudluğu bir daha bu fikri əsaslandırır [7, s. 25-26].

Monqol alimi Danzan da monqolların öz yazı sistemini uyğurlardan götürdüklerini bildirmişdir. Lakin onun fikrincə, bu yazı X əsrdən əvvəl götürülüb və əlyazmanın uyğurlardan alınma tarixi 805-840 və ya 971-1125-ci illər arasında olmuşdur [3, s. 212]. Bu, Mərkəzi Asiyada mədəni və intellektual qarşılıqlı əlaqənin mühüm nümunəsidir. Uyğurların xüsusilə VIII–IX əsrlərdə inkişaf etmiş yazı sistemi və mədəni irsi var idi. Monqollar XIII əsrdə Böyük Səlcuq və Uyğurların təsiri altında olan bölgələrin mədəni və intellektual irsindən bəhrələnməmişlər. Onlar Uyğur yazı sistemindən istifadə edərək Orta Asiyanın yazı mədəniyyətləri arasında əlaqə yaradırdılar. Bu qarşılıqlı təsir monqolların öz yazı sistemini yaratmasında mühüm rol oynamışdır. Uyğur əlifbasının monqol dilindəki bütün səsləri tam əks etdirmədiyinə dair fikirlər isə monqolları yeni əlifbalar axtarmağa və ya yazılarını inkişaf etdirməyə təşviq etmişdir.

Digər monqol tədqiqatçısı Şaqdarsüren isə monqol yazısının XIII əsrdə uyğurlardan götürülməsi fikri ilə razılaşmır. Şaqdarsürenin apardığı araşdırmalara görə, monqollar və uyğurlar yazını soğdlardan götürmüşlər. Soğd yazısı VI–VII əsrlərdə Orta Asiyada ümumi yazı sistemi olub və uyğurlar kimi bir çox Orta Asiya xalqları tərəfindən istifadə olunub. Laufer və Vladimirsov kimi alimlər uyğur və monqol dillərində rast gəlinən dini terminlərin əksəriyyətinin soğd vasitəsilə monqol və uyğur dillərinə keçdiyini bildiriblər. Ramstedt də bu fikri dəstəkləmişdir [5, s. 393-404].

Şaqdarsüren bununla bağlı tarixi bir sənədi də xatırladıb. Cənubi Sun sülaləsi (1127-1279) dövründə Monqol torpağına gələn iki elçinin bildirdiyinə görə, monqollar uyğurca oxşar yazıdan istifadə edirdilər. Çin tarixində çin dilində yazılmış çoxlu monqol sözləri olduğuna diqqət çəkən müəllif bu sözlərin elm adamları tərəfindən nəzərdən keçirildiyini və Ligetin sözündən materialın köhnə monqol dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi qənaətində olduğunu və monqol yazısının XIII əsrdə formalaşması fikrinə şübhə ilə yanaşır [9, s. 34-35].

Xiu Ting qeyd edir ki, yazıya və əlifbaya malik olmadan dövlət qura bilən monqollar üç növ yazıdan istifadə etmişlər. Onların ilk yazısı üç-dörd ji uzunluğunda taxta lövhələr üzərində çəkilən xətlərdən ibarət olub və yalnız rəqəmləri qeydə almaq üçün istifadə edilirdi. İkinci yazı Uyğur yazısı idi ki, monqollar uyğurları məğlub edib idarələri altına aldıqdan sonra onu öyrənmiş və “monqol yazısı” adını vermişlər. Üçüncü isə Çin, Cürçen və Kitan kimi hakimiyyətlərin olduğu yerlərdə istifadə edilən Çin yazısı idi. Beləliklə, monqollar əvvəl yazıya malik olmasalar da, müxtəlif xalqlardan yazı sistemlərini mənimsəmişlər [2, s. 243].

XV–XVII əsrlərdə tərcümələrlə klassik yazı dili formalaşmış, düzgün orfoqrafiya qaydaları inkişaf etmişdir. Monqol yazısını inkişaf etdirmiş şəxslərdən Gungacaltsan, Çoymaa-Odser, R. Danzandagva, A. D. Lhaaramba, O. Camyan, S. Şagcın adlarını qeyd etmək olar. Monqolların işləyib hazırladıqları və istifadə etdikləri yazı sistemləri bunlardır:

Soqd yazısı. Monqolların ilk yazı sistemlərindən sayılan soqd yazısının onların yazılı mədəniyyətinə təsir göstərdiyi düşünülür. Soqd

əlifbası ilə yazılmış abidələrin Monqolustan muzeyində saxlanması bunu sübut edir. Məsələn, Selenqa çayının sağ qolu Xanuyqol çayının vadisində monqol arxeoloqu S.Dorjsuren tərəfindən aşkar edilmiş Buqut lövhəsi Monqolustanın Sesarleq şəhərindəki muzeydə saxlanılır [7, s. 8]. Buqut lövhəsi Monqol yazılı mədəniyyətinin ilkin nümunələrindən biri hesab olunur. Bu cür abidələr tarixçilərə və arxeoloqlara monqolların yazı sisteminin və dilinin təkamülünü başa düşməyə kömək edir.

Uyğur yazısı. forma baxımından soqđ yazılarına bənzəyir. Lakin soqđ yazısının mənşəyi və inkişafı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar bu yazının aramey (qədim yəhudi) yazısından götürüldüyünü, bəziləri isə onun soqđ yazısından fərqli olan estrangeladan yaradıldığını iddia edirlər. Əslində, bu yazının suriya yazısının bir variantı olduğu və mənşəyinin də aramey yazısı olduğu təxmin edilir. Bu qədim yazılar arasında yalnız uyğur əlifbası tarix boyunca ən çox inkişaf etmiş, geniş yayılmış və sivilizasiyalar üçün əhəmiyyətli olmuşdur. Uyğurlar bu əlifbanı Soqđlardan götürmüşlər. Tarixən uyğur yazısı kimi tanınan bu yazını Mahmud Kaşğari “türk yazısı” adlandırır. Uyğurlar soqđlar kimi sağdan sola və üfqi yazmaq əvəzinə, Turfan kataloq sənədlərində göstəriləndiyi kimi, şaquli və soldan sağa yazırdılar. Uyğurların istifadə etdiyi bu yazıdan monqollar da faydalanmış, lakin yazı monqol səslərini tam əks etdirmədiyi üçün onlar zamanla yazıya yeni hərflər əlavə etmişlər [6, s. 6].

Hyatan yazısı: Bu yazı ilə yazılmış yalnız bir neçə parça mövcuddur. Hyatan yazısı Böyük və Kiçik Yazı olmaqla iki hissəyə ayrılır. Böyük Yazının bir neçə min simvoldan ibarət olduğu və Çin yazısına bənzədiyi düşünülür. Bu yazıya aid heç bir sənəd yoxdur. Böyük yazı 920-ci ildə, kiçik yazı isə 925-ci ildə böyük yazını təkmilləşdirmək üçün yaradılmışdır. Kiçik Yazıdan bu günə qədər 378 işarə tapılmışdır. Bu yazıların hər ikisi monqol dilinin yazıya keçirilməsi və mədəniyyətin inkişafı baxımından əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hyatan yazısının tədqiqi qədim monqol ədəbiyyatının və tarixinin öyrənilməsinə kömək edir.

Paqs-pa və ya Kvadrat yazı. Monqol hökmdarı Xubilay xanın təşəbbüsü ilə 1269-cu ildə yaradılan Paqs-pa (və ya Kvadrat) yazı sistemi

monqol imperiyasının çoxmillətli strukturuna uyğun beynəlxalq əlifba yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Savadlı və uzaqgörən bir şəxs olan Xubilay xan Çini imperiyasına tabe etdikdən sonra Çin ideogramlarının mürəkkəbliyini nəzərə alaraq fonetik əsaslı yeni yazı sisteminin hazırlanmasına qərar verdi. Bu addım həm idarəetmədə səmərəliliyin artırılması, həm də mədəni inteqrasiyanın təşviqi baxımından əhəmiyyətli idi [10, s. 22]. Yeni əlifbanın hazırlanması üçün tanınmış Tibet lamalarından olan Paqba lama seçildi. 1260-cı ildə başlanan iş doqquz il davam etmiş və 1269-cu ildə yekunlaşdırılmışdır. Əlifbanın hazırlanmasının bu qədər uzun çəkmişinin əsas səbəbi onu həm monqol, həm də çin dillərinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmağın çətinliyi idi. Kvadrat formalı qrafik elementlərdən ibarət olan bu yazı sistemi imperiyanın bütün ərazisində tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş və Xubilay xanın fərmanı ilə rəsmi status qazanmışdır.

Paqba lamanın yaratdığı Paqs-pa yazısı rəsmi sənədlərdə istifadə olunurdu. Vladimirtsov bu yazını “XIII əsrin beynəlxalq əlifbası” adlandırmışdır. Şen-Si-Minin “Fan-Şu-Kao” əsərində yazının 43 hərfdən ibarət olduğu bildirilir, lakin Çin salnaməsi “Yuan shih”də hərf sayı 41-dir. Bu hərflərin 23-ü monqol sözləri, qalanları isə əcnəbi sözlərin yazılmasında istifadə olunurdu. Yazının forması Tibet yazısına bənzəyir və monqol yazısı kimi yuxarıdan aşağıya doğru yazılır [3, s. 218]. Monqollar bu əlifbanı “dörbeldiskin”, Tibetlər isə “horyik” və ya “sop” adlandırırdılar [4, s. 129]. Paqba lamanın sağlığında Paqs-pa imperiyanın bütün ərazisində məmurlar arasında yeganə rəsmi yazı idi və monqol imperatorlarının adından kəsilən sikkələrdə də istifadə olunmuşdur. Lakin Paqba lamanın ölümündən sonra bu yazının istifadə dairəsi məhdudlaşmış, ən çox 1272–1310-cu illərdə yayılmışdır. Bu əlifba ilə yazılmış sonuncu sənəd isə 1321-ci ildə monqol xaqanı Darmabalanın dul qadını tərəfindən verilmiş fərmandır.

Kvadrat yazının tətbiqinə baxmayaraq, Monqol İmperiyasının müxtəlif xalqları uyğur yazısından da istifadə etməyə davam edirdi. 1930-cu ildə Aşağı Volqa bölgəsində Qızıl Orda dövrünə aid ağcaqayın qabığı əlyazması bunu təsdiqləyir. Onun fraqmentləri uyğur və monqol dillərində – uyğur və kvadrat hərflərlə ya-

zılmışdır. Yuan sülaləsinin süqutundan sonra kvadrat yazının istifadəsi xeyli azaldı və möhürlərdə işarə kimi qalırdı (Dalay Lamanın möhüründə də kvadrat hərflərdən istifadə olunurdu). Belə möhürlər daha çox rəsmi hallarda tətbiq edilirdi.

Passe-pa yazısının unudulmasının əsas səbəbləri mürəkkəbliyi, saray dilinə əsaslanması və monqolların böyük hissəsinin uyğur əlifbasından istifadə etməsi idi. Monqolların oturaq həyata keçməsi və çinli assimilyasiyası da bu yazının yayılmasını məhdudlaşdırdı, nəticədə Çin yazısı Passe-panı əvəz etdi. Türk ordusunun yüksək vəzifələr tutması sayəsində Passe-pa yazısı ilə türk dilində də mətnlər yazılmış, lakin bu mətnlər az olduğundan onların tədqiqi türk dillərinin tarixində vacib yer tutur. Azərbaycanda isə Elxanilər dövründə monqollar əsasən uyğur əlifbasından istifadə etmiş, Passe-pa yazısı yalnız sikkələrdə ayrı-ayrı simvollarla özünü göstərmişdir.

Galik yazısı. 1587-ci ildə Ayuuş monqolcının transkripsiyasını yaradaraq j və y hərflərini ayırdı, həmçinin uyğur yazısında olmayan səsləri yazmağa imkan verdi. Rinçin qeyd edir ki, bu yenilikdən sonra çoxlu kitablar yazıldı və tərcümələr aparıldı, dilin yazılı və akademik sistemi inkişaf etdi. 1648-ci ildə Ayuuşun yazısından təsirlənərək Tod yazısı yaradıldı. Çoymaa bu mərhələni Klassik Monqol yazı dilinin formalaşması kimi dəyərləndirir və bildirir ki, bu yazı Monqolustan Respublikasında son dövrlərə qədər ədəbi dil kimi istifadə olunub. Yazının strukturu uyğur yazısına oxşardır.

Tod yazısı. Bu yazı 1648-ci ildə Oyratlı Zaya Bandid Namhaycamts (1599-1662) tərəfindən yaradılmış və Klassik monqol yazısına əsaslanır. “Tod” sözü “aydın, fərqli” deməkdir. Namhaycamts monqol yazısındakı səslərin qarışmasını aradan qaldırmaq üçün bu əlifbanı hazırlayıb və onu bütün monqol tayfaları üçün uyğunlaşdırmaq istəmişdir. Bu gün Çində (Sincan) monqollar Tod yazısından istifadə edirlər [3, s. 228].

Soyömbö yazısı. 1686-cı ildə Öndör Geegen Zanabazar hind Lanz əlifbasından ilhamlanaraq Soyömbö yazısını yaratdı. Məqsədi Mançu zülmünə qarşı monqol azadlığını təmsil etmək və monqol, tibet, samqard dilləri üçün ortaq yazı formalaşdırmaq idi. Təxminən 90 işarədən ibarət bu yazı çoxdilli sistem kimi seçilir və azadlıq simvolu sayılır. XVII–XVIII əsrlərdə işlənmiş, bayraq və memarlıqda da istifadə edilmişdir [9, s. 49-50].

Vagindra yazısı: Vagindra Yazısı 1905-ci ildə Agvandore tərəfindən buryatların yazı sistemi kimi yaradılmışdır. Yazının məqsədi həm buryat, həm də rus xüsusiyyətlərini əks etdirmək idi. Monqol və Tod yazılarına əsaslanaraq hazırlanmış, kiril əlifbasının təsiri ilə formalaşmışdır. Buryat ləhcəsinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirən bu yazı yeni işarələrlə zəngin olsa da, monqol yazısı qədər sürətli yazıla bilmirdi. Beləliklə, Vagindra yazısı Monqol İmperiyası dövründə əsas qoyulmuş yazı ənənələrinin XX əsrə qədər davam edən və dəyişən formalarının simvolik təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə / Conclusion

Monqol İmperiyası dövründə müxtəlif yazı sistemləri imperiyanın geniş və çoxmillətli ərazisində idarəçilik və mədəni əlaqələrin inkişafında əsas rol oynamışdır. Çingiz xan və varisləri yerli yazı ənənələrindən istifadə edərək dövlət idarəçiliyini təkmilləşdirmiş, uyğur əlifbası və Paqs-pa yazısı kimi sistemlər geniş yayılmışdır. Soyömbö və Vagindra yazıları milli

kimliyin qorunmasına xidmət etmiş, XX əsrdə isə kiril əlifbası monqol dilinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirərək yazı-danışıq uyğunluğunu artırmışdır. Bu yazı sistemləri yalnız kommunikasiyanın vasitəsi deyil, monqol mədəniyyəti və kimliyinin də önəmli elementləri olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Ata-malik Juvaini. The History of the World-Conqueror. Translated by J. A. Boyle. Two volumes. Manchester University Press, 1958.
2. Budak, M.A. (2020) Ortaçağ seyahatnamelerinde Türkler ve Moğolların sosyo-ekonomik durumları (X-XV. yüzyıllar). Yüksek lisans tezi. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.
3. Çoymaa, S. (2003), “Mongol Biçig”, Mongol Sudlalin Ögüüllüüd, Ulaanbaatar.
4. Faulmann Carl. (2001). Yazı kitabı. Tüm yerkünün, tüm zamanların yazı göstergileri ve alfabeleri, İstanbul, 303 s.
5. Feyzi Ersoy (2007). Moğol yazısının tarihi gelişimi ve moğolların kullandıkları alfabeler. Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi, sayı: 22. s. 393-404
6. Kuban Seçkin (2012). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nın Gramer İncelemesi (Giriş - İnceleme - Metin -Notlar - Sözlük - Dizin). Yüksek Lisans Tezi. 194 s.
7. Qırçaq, M.D. (2012). Türk əlifbalari (soqd, manixey əlifbası, passe- pa yazısı). – Bakı: MBM nəşriyyatı, 36 s.
8. Quliyev B.N. (2022) XIII – XV əsrlər Azərbaycan elm və mədəniyyət tarixi, Bakı, 313 s.
9. Şagdasarüren, Ts. (2001), “Mongolçuudın biçig üseg”, Mongol Sudlalin Erdem Şincilgeeniy Biçig, Cilt 169, s. 28-75, Ulaanbaatar
10. Владимирцов Б.Я. (1989) Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. М., Наука, с. 449
11. Чулууны Далай (1983). Монголия в XIII-XIV веках. М., Наука, 232 с.

Развитие и применение различных систем письма в период Монгольской империи

Солмаз Намазова

Институт востоковедения имени академика Зии Буниятова, НАНА

E-mail: namazovasmz@gmail.com

Резюме. Письменность является важнейшим изобретением в развитии цивилизации, науки и культуры в мировой истории и считается началом истории. Во времена Монгольской империи письменность имела особое значение для расширения империи и содействия культурному обмену. Введение различных систем письменности позволило монголам извлечь выгоду из местных культур, существовавших на завоёванных территориях, и укрепить связи между разными народами. Уйгурский алфавит играл важную роль в административной системе Монгольского государства и был принят Чингисханом в качестве официальной письменности. Эта система также играла ключевую роль в составлении юридических документов и законов и способствовала поддержанию правопорядка среди различных народов. В тот период письменность также способствовала развитию культур, религий и научных идей. В статье наглядно показано значение письменности периода Монгольской империи в межкультурном культурном обмене и её вклад в письменную культуру того времени. Письменное наследие этого периода содержит богатую информацию, охватывающую не только историю Монгольского государства, но и мировую культуру.

Ключевые слова: письменность, согдийская письменность, уйгурская письменность, китанская письменность, пагс-па письменность, галикская письменность